

Elteltem valami mással: hittel és
kiábrándulással, pedig ez még a reszkető
lombhoz sem illik, nemhogy erős
lélekkel bíró férfihoz, s tudom, hogy
egy üvegszilánk is megölne, ha akarna.

Azt gondolom: az Isten is olyan
célszerű, mint egy makulátlan szerszám, és a
Sátán is olyan egyszerű, s talán nem is
a síró Krisztusban támadt fel
a mindenható, hanem a testét átverő szögekben...

Marosvásárhely, 1991. augusztus 21.

Ludassy Mária

NÉPI TÁNC ÉS HARCÍ ÉNEK

Rousseau és a populista kultúrkritika kezdetei

Könyvtárnyi irodalma van Rousseau és Robespierre, a TÁRSADALMI SZERZŐDÉS és a jakobinus diktatúra szellemi kapcsolatát bemutató műveknek; egy másik – talán kisebb könyvtárat – megtöltenek azok a művek, melyek Rousseau és Kant, a savoyai vikárius hitvallása és a klasszikus német filozófia idealizmusa kapcsolatát kutatják. Mindkét szellemi filiáció némi hiányérzetet hagy az olvasóban: mintha nem arról volna szó, ami igazán izgalmas Jean-Jacques műveiben, mintha mind a „protototalitárius”, mind a „prekantianus” séma épp a legfontosabb dolgot hagyná figyelmen kívül a terrorista, illetve a moralista Rousseau bemutatásával. Ha a Rousseau-interpretátorok egy harmadik, politikafilozófiailag és morálfilozófiailag nem oly jelentős reprezentációját vizsgálják meg, talán többet értenénk az 1750-es évek „anarchista” lázadója, az 1760-as évek etalista törvényhozója, az 1770-es évek szélsőindividualista magányos sétálója és kritikátlanul kollektivistá alkotmánytervezője *gondolati egységéből*, melyet Cassirer a kantianizmusban, Talmon a totalitarizmusban, Derathé a racionalizmusban, Gouhier az emotivistá metafizikában vélt megtalálni. Ha a szlavofilek és Tolsztoj vagy a modern interpretátorok közül Starobinski és Baczko Rousseau-szeretéből indulnánk ki, akik közül az előzők a modernitás elleni lázadás apostolatát tisztelték Jean-Jacques-ban, míg a második páros az összeegyeztethetetlen összebékítésének nagy kísérletezőjét: TRANSPARENCE ET OBSTACLE (ÁTTETSZŐSÉG ÉS AKADÁLY) Jean Starobinskinél, illetve SOLITUDE ET COMMUNAUTÉ (MAGÁNYOSSÁG ÉS KÖZÖSSÉG) a Lengyelországot 1968-ban elhagyni kényszerült Bronislaw Baczkónál.

Még többet árulhat el, hogy mit *nem* szerettek a Rousseau-rajongók: az európai kul-

túra egységét, mely elmosza a népek meghatározónak vélt etnikai különféleségét, a nyugati kereszténység „katolicizmusát” (azaz egyetemességét) és individualizmusát a protestantizmus kritikus szellemiségében, szemben a keleti kereszténység kollektivista önfeladásával, racionális kritikát nem ismerő, érzelmileg hitelesített ortodoxiájával... Tolsztoj Shakespeare-ben a bűn logikai lehetőségét „megengedő” szerzőt nem szerettem, akinél a „negatív” hősök nagyobbak és mindenképpen okosabbak, jobban érvelők, mint a tradicionális moralitás képviselői. III. Richárd programatikusan „*úgy döntöttem, hogy gazember leszek*”-je lesöpri a csak pragmatikusan gazember kortársait, és „*mit kínzol, gyáva lelkiismeret*”-je nemcsak a keresztény középkor, de az újkori emotivista erkölcs alapjait is szétzúzza, mert egyik sem ismerheti el, hogy a bűnelkövetést ne kövesse lelkifurdalás, illetve hogy ez elhallgattatható legyen. Lear gonosz lányainak jobb érvei vannak, mint az erényes Cordeliának, és Edmundnak a nagybetűs Természetre hivatkozó amoralizmusa csak a testi párbaj kontingenciájában és nem a szellemi párharc mezején marad alul Edgar konvencionalista moralitása mellett. Ez az, ami Tolsztoj szerint tűrhetetlen: nem lehetnek az erkölcsellenességnek jobb érvei, mint a hagyományos erénytáblázatok védőinek. És Jean-Jacques is azon a világon háborodott fel, melynek filozófiája szellemesebben védte a Rosszat, mint minden múltbeli morálfilozófusok a Jót, mely „*mosolyogni merészel a Haza és a Hit szavak hallatán...*”. Ám megoldási javaslata nem valamely „*a múltat végképp eltörölni*” vágyó forradalmi radikalizmus, hanem a hagyományokat végképp elmosó, mindent megengedő modernitás *visszavétele*, a reneszánszsal kezdődő kritikai individualizmus kialakulását meg nem történtté tevő régi-új kollektivista éthosz megteremtése. Így értelmezve lehet teljes a korai ÉRTEKEZÉSEK és a késői alkotmánytervezetek logikai egysége.

Láncok és virágok. A Rousseau-filológia ismerői jól tudják, hogy az ELSŐ ÉRTEKEZÉS (JAVÍTOTT-E AZ ERKÖLCSÖKÖN A TUDOMÁNYOK ÉS A MŰVÉSZETEK ÚJRAÉLEDESE? 1750) leghíresebb passzusát idézi az alcím. „*A kormányzat és a törvények gondoskodnak az egybegyűlt emberek biztonságáról és jólétéről, a tudományok, az irodalom és a művészetek, e nem kevésbé zsarnoki és talán még hatalmasabb erők, virágfüzérrel borítják az emberekre vert vasláncot, elfojtják bennük azt az érzést, hogy eredetileg szabadnak születtek, megszerettetik velük a rabszolgaságot, és azzá teszik az embereket, amik civilizált népek szokás nevezni.*” (12. o.)* Mivel zsarnokságról van szó a szövegben, talán túl könnyedén átsiklunk ama tény felett, hogy Rousseau az emberek jólétéről és biztonságáról gondoskodó kormányzatról beszél, tehát a modern polgári társadalom „tiranniájáról”, és távolról sem az ázsiai despotizmus vagy akár az európai feudalizmus zsarnoki törvényeiről. Az emberekre az anyagi jólét és a gazdasági biztonság vágya veri ezeket a vasláncokat, és nem a „királyok, hercegek, grófok” nyers erőszaka, hatalma; a *civilizált népek* mákonya a műélvezet, pótcselekvése a tudományos tevékenység. A modern irodalom *humanista*, azaz egyetemes emberszeretetről beszél, hogy megfeleldkezhessen a haza szeretetéről: „*Kihuny a nemzeti gyűlölködés, de vele együtt a hazaszeretet is.*” (14. o.) A tudományok megmagyarázzák a világot, de a világmagyarázó embert nem teszik erényesebbé: épp ellenkezőleg, csupán régi erényei elfelejtését tanítják meg az Ész mindenhatóságában hívó és csak az értelmi belátás révén elfogadható üres általánosságokat kutató embereknek. „*Ha a tudományok jobbá tennék az erkölcsöket, akkor az embereket arra tanítanák,*

* Az oldalszámok az ÉRTEKEZÉSEK ÉS FILOZÓFIAI LEVELEK című kötetre utalnak, Kis János fordításában (Magyar Helikon, 1978).

hogy vérüket ontsák a hazájukért...” (16. o.) De vajon megtaníthat-e erre az ábrázoló geometria vagy a newtoni fizika? Még magának az erkölcsstannak a pusztá ismerete is káros az erkölcsökre nézve: „Korábban a rómaiak beérték azzal, hogy gyakorolják az erényt; amikor elkezdték tanulmányozni, minden elveszett.” (20. o.) A tehetségek tisztelete, a színelőadások szeretete a hanyatló athéni demokrácia kárhozatos szellemi befolyásának következménye, melyet Fabricius Savonarola híres szónoklata kárhozott: „Rómaiak, romboljátok le hamar ez amfiteátrumokat, zúzzátok szét e márványszobrokat, égessétek el e képeket, üzzétek el e rabszolgákat; leigáznak benneteket, végzetes művészetük romlást hoz rátok. Más népek jeleskedjenek hiú tehetségekkel, Rómához egyetlen tehetség méltó: meghódítani a világot és uralomra juttatni az erényt.” (21. o.) A XVIII. században minden római mese a kortársaknak szólt: e tanmesének legfőbb tanulsága az idegen népekkel való érintkezés kárhozatása. Nem a római harci erény igazta le a műélvezésbe hanyatló Görögországot, a fényűzésben fetrengő Ázsiát, hanem fordítva.

Az ÉRTEKEZÉS második része már nyíltan a *nostra res agitur* pátozszával ostorozza a fényűzésellenes törvényeket a meggazdagodás érdekében elfeledő modern törvényhozókat és a „fogyasztói társadalom” korai ideológusait: „A fényűzés a gazdagság biztos jele, talán még meg is sokszorozza a gazdagságot – de mire kell vajon következtetni ebből a paradoxonból, mely ugyancsak méltó arra, hogy napjainkban állítsák fel? És mivé lesz az erény, ha az a cél, hogy mindenáron meggazdagodjunk? A régi államférfiak folyvást az erkölcsökről meg az erényről beszéltek; a mieink csakis a kereskedelemről meg a pénzről beszélnek.” (26. o.) Az a zsarnokság, mely ellen Jean-Jacques lázad, nem annyira a politikai jogfosztottság, mint a pénz uralmának elviselhetetlensége, nem a királyok, hanem a kozgazdászok tiranniája, akik szerint „az ember az állam számára csak annyit ér, amennyit fogyaszt” (uo.). Rousseau szinte „tört. mat.”-os tudatossággal fedi fel a pénz nemzetek fölötti uralma és a kozmopolita kultúra kialakulásának kapcsolatát, a nemzetietlen nevelés stb. elleni kritikai kirohanásai mindig a pénz- és piacviszonyok általánossá válásával szemben érzett morális felháborodás forrásából fakadnak.

A nevelésmélet, a francia felvilágosodás leitmotívja az a terület, melyen talán a legvilágosabban megmutatkozik, hogy Rousseau radikálisan szemben áll a racionalista-pozitív tudásorientált filozófusi nevelésszéménnyel, ám korántsem a tradicionális valláserkölcsi nevelési modellhez való visszatérést prédikálta, mint azt Voltaire oly sikerrel elhíresztelte róla (a holt nyelvek elleni plebejus-patrióta kirohanás igazán nem jellemezte a katolikus kollégiumokat). Tradicionalista nevelést akart, de ez a hagyomány nem egyházi, hanem nemzeti, nem vallási, hanem hazafias: „Mindenféle hatalmas intézményeket látok, ahol drága pénzen nevelik az ifjúságot, s mindent megtanítanak neki, csak a kötelességeit nem. Gyermeküket nem fogják megismerni saját nyelvüket, de beszélni fognak más nyelveket, melyek sehol sincsenek használatban...” (31. o.)

Logikai érveléstechnikát tanulnak a vitathatatlan igazság ismerete helyett, a harcművészet helyett a semmire sem jó széptevés művészetét, hazájuk népdalai helyett hideg harmóniákat, istenfélelem helyett hívságos istenérveket tanulnak, s miközben megismerik minden nép semmiféle nemzeti karaktert nem ismerő műalkotásait, „a haza édes neve sohasem üti meg fülüket” (uo.). Mesterembereket és művészeket, tudósokat és technikusokat képez a modern iskola, ám a honpolgári nevelés sehol sem található: „Vannak fizikusaink, geometereink, vegyészeink, csillagászaink, költőink, festőink, zenészeink, de nincsenek többé polgáraink.” (33. o.)

A francia felvilágosodás filozófusai a könyvnyomtatás feltalálásához kötötték az újkor kezdetét: Condorcet történelmi korszakolásában az újkort az választja el a középkor

kortól, hogy az eretnek eszméket, a protestálás szellemét többé nem lehetett elpusztítani az eretnekek és a protestánsok megégetésével, mert ezer és ezer példányban fennmaradtak gondolataik: így vált lehetségessé a reneszánsz és a protestantizmus győzelme minden inkvizíciók ellenére. – A rossz, az erkölcsi és nemzeti nihilizmus filozófiai apológiái eddig is léteztek, de elszigetelt kis szektáik nem hatottak – nem hathattak – tömegméretekben, ám a könyvnyomtatás révén a lokalizált lélekmérgezés világméretű járvánnyá terebélyesedett – értékeli Jean-Jacques a filozófusok szerint korszakalkotó találmányt, a könyvnyomtatást: „*Leukipposz és Démokritosz istentelen művei eltűntek velük együtt. Akkor még nem találták fel, hogyan lehet örökkévalóvá tenni az emberi szellem hóbortjait. Ellenben hála a nyomdai betűknek és fölhasználásuknak, a Hobbesok és Spinozák veszedelmes álmódosásai fennmaradnak. Fel hát, híres írományok, ti nyers és tudatlan atyáink számára elérhetetlenek, induljatok utódainkhoz ama még veszedelmesebb művekkel együtt, melyekből századunk erkölcsének romlottsága árad, s vigyétek el a jövőendő századokhoz a tudományok és művészetek haladásának és hasznának hű történetét.*” (35–36. o.)

Az ELSŐ ÉRTEKEZÉS sikerét a nemzetközi méretekben kibontakozott vita is jelezte. Rousseau nem védekezik, hanem támad e vitában, nem moderálja, hanem radikalizálja álláspontját, melyet rosszmájú kortársai Diderot ötletének tartottak. Ha szerepválasztás volt is a múltba néző-moralizáló magányos prédikátor póza, tény, hogy hozzá mindhalálig hű maradt, és a társadalmi egyenlőtlenség elítélésével összekapcsolódó kultúrkritika már biztosan nem származhatott az enciklopédista körök szellemi sugalmazásából, mert minden filozófus számára Locke óta kötelező hitcikkely volt a magántulajdon természetjogi bázisának és a munkával való legitimálásának dogmája. A közhelyszerűen idealistának bélyegzett (?) Rousseau az ELSŐ ÉRTEKEZÉS vitája során fedi fel a materialistának is nevezhető történelemszemlélet azon alapelvét, mely szerint a magánéletek és a magánvélemények különfélesége a magántulajdon bázisán nyugszik, tehát az előbbit elítélő erkölcsfilozófia nem fogadhatja el a tulajdonosi *ius utendi et abutendi* elvét sem; a magánerkölcsök romlásának megakadályozása nem lehetséges a közösségi moralitás magasabbrendűségének pusztá proklamálásával, hanem kizárólag a köztulajdon prioritásának megalapozásával. „*A rossz elsődleges forrása az egyenlőtlenség; az egyenlőtlenség pedig a gazdagságból ered*” – írta a lengyel királynak válaszolva* – a művészetek és a tudományok csupán következményei azon társadalmaknak, melyek a munkamegosztáson alapulnak, és lehetővé teszik a bűnre (ha csak gondolati bűnre is) csábító szabad időt a kevés kiváltságosnak, a szellem fényűzését, mely kártekonnyabb a fizikai fényűzésnél. Ha már vannak szegények és gazdagok, akkor a luxus ellenméreg lehet a vagyoni egyenlőtlenség mérgezési tüneteit csökkentendő, de a morális méreg ezzel nem szűnik meg, inkább csak szétoszlik a társadalomban: „*A fényűzés talán szükséges, hogy kenyeret adjon a szegényeknek; ám ha nem lenne fényűzés, nem lennének szegények. Munkát ad a dologtalanoknak, de miért kellene dologtalan polgárok? Amikor kizárólag a földművelés volt a tiszteletre méltó foglalkozás, nem volt sem nyomor, sem semmittevés, és sokkal kevesebb volt a bűn.*”** Ez múltba néző, nem jövőorientált utópia: akár milyen szocialisztikusan hangzanak is Jean-Jacques Rousseau egyenlőtlenségellenes tirádái, fényűzésellenes deklamációi, szeme előtt nem egy olyan egyenlőségelvű társadalom képe lebegett, melyet a modernizációs vívmányok után harcol ki valamely „véres” végső harcban a kisemmizettek tömege, hanem a technikai munkamegosztás előtti, az

* RÉPONSES Á STANISLAS OEUUVRES COMPLÈTES III. k. 49. o (Paris, Callimard, 1946)

** LETTRES À GRIMM. I. m. III. k. 79. o.

individuumnak „a közösség köldökzsinórjáról” (elnézést: idézet Marxtól) való leszakadását megelőző hol-volt-hol-nem-volt aranykor, mely nem ismeri a modern meghasonltságokat, melyben az emberek léte és lényege, a látszat és az igazság egybeesik.

A *reflektálatlan szokások* szentségét szinte burke-i pátozzal invokálja a BEVEZETÉS A NÁRCISSZUSZHOZ – csakhogy nem egy hagyományos hierarchikus társadalom védelmében, hanem azon archaikus-patriarchális törzsi társadalom idealizációjaként, mely más megosztottságot nem ismert, mint az egységes „mi” és az egységesen gyűlölt „ők” kettősségét, melyben a másság-idegenség csak külső ellenséget jelentett, s a harcias törzsek belső békéje mindörökké biztosítva vagyon, amíg külső-idegen hatás nem éri. „Valamennyi erkölcsös népnek, amely tiszteli törvényeit, és régi szokásait nem akarja kifinomultabbakkal felváltani, nagy gonddal kell védekeznie a tudományok és kivált a tudósok ellen, akiknek ellentmondást nem tűrő, dogmatikus elvei hamar megtanítanak a szokások és a törvények megvetésére, s egy nemzet sohasem tehet ilyet anélkül, hogy meg ne romlana. A szokások legkisebb változtatása, még ha bizonyos tekintetben előnyös is, mindig kárát válik az erkölcsnek. Mert a szokások teszik a nép morálját, s mihelyst egy nép nem tiszteli többé régi szokásait, nincs más szabálya, csak a szenvedélyei...” (I. m. 54. o.)

A kizárólag a szokások és a tradíciók kormányozta társadalom ideáltípusát a MÁSDIK ÉRTEKEZÉS-ből ismerhetjük meg. A magántulajdon még nem izolálta az individuumokat, az éppen kialakult közösségek kohéziós ereje nagyobb volt, mint a bírvágy és a hatalomvágy hobbesiánus elvei. „Az erkölcs, a jellem egyesíti őket; nem rendszabályok és törvények, hanem az életmód és az éghajlat közös hatása.” (ÉRTEKEZÉS AZ EMBEREK KÖZÖTTI EGYENLŐTLENSÉG EREDETÉRŐL. 1755. I. m. 128. o.) A rivalizálás először a szerelmi játékok terén jelentkezett, de a közös ének és a kartánc itt is elnyomta a destruktív individualizmus bontakozó szellemét: „Szokássá vált összegyűlni a kunyhók előtt vagy a nagy fa körül; az ének és a tánc – igazi gyermekei a szerelemnek és a szabad időnek – az összeverődött dologtalan férfiak és nők szórakozása vagy inkább elfoglaltsága lett.” (Uo.) Életmódjában még egységes volt az emberiség; a halászat és a vadászat nem sok „nemzeti” variánst enged meg, de a táncok és a dalok különfélesége már országhatároknál is jobban jelezte a törzsi elkülönülés markáns jegyeit. Az idegengyűlölet kialakult, és következtében „a természetes szájalomérzet némi elváltozást szenvedett”, de – vagy talán éppen ezért – Rousseau szerint „minden bizonnyal ezek voltak a legboldogabb és a leghosszabban tartó idők”; „ez az állapot a világ igazi ifjúkora”. (130. o.)

A felvonulások esztétikája. Lehetséges-e visszatérés a „barbárság”, az európai civilizációt nem ismerő tradicionális társadalmak világába; megismételhető-e a világ fiatalkorának csodája a történelmi társadalmak aggkorában? Nem és igen. A nyugat-európai civilizáció élenjáró államai – mindenekelőtt Anglia és Franciaország – minden bizonnyal mindörökké elvesztek egy erényes jövő esélyei szempontjából (vagy csak ama „szörnyű forradalmak” révén lehetnének odatérelhetők, melyeket „remélni esztelenség”), ám vannak a nemzeti határokat nem ismerő, a világpiacon és a nemzeti hagyományokat eltörlő kozmopolita kultúra hatáskörein eddig többé-kevésbé kívülrekedt kis népek, melyeknek még van esélyük. Ez az esélyük az elzárkózás; azaz ha identitásukat nem abban akarják megtalálni, hogy behozzák a „nagyokat”, hanem hogy másságukat büszkén vállalják, hogy elmaradottságukat erényként élik meg. Itt a törvényhozó egyetlen feladata a népi hagyományok, a nemzeti szokások intaktségének mindenáron való megőrzése – nem kell történelmi *tabula rasát* teremtvé totálisan új törvényeket alkotni, mint a TÁRSADALMI SZERZŐDÉS „isteni férfinájának”, csupán meg kell őrizni

a régieket. Az ELSŐ ÉRTEKEZÉS vitájában az UTOLSÓ VÁLASZ fordulátát a kortársak frivol exhibicionizmusként értelmezték: Jean-Jacques, mint egy afrikai ország királya, amint az országhatáron álló bitófára felhúzza az első európaiat, aki kicsiny népéhez elhozni vágya a nyugati civilizáció „áldásait”... Ám tanulmányozva Rousseau műveit, mindegyikben megtaláljuk e nem is mindig jelképes akasztófát, mely megakadályozni hivatott a kultúra egyetemesnek nevezett értékeinek szabad áramlását. Először a D'ALEMBERT-HEZ ÍRT LEVÉL A SZÍNHÁZAKRÓL (1758) döböntette rá az enciklopédistákat, hogy talán többről van szó, mint egy érzékeny és féltékeny filozófus kolléga extravagáns elmefuttatásáról, melyet mindenekelőtt az motívál, hogy nem a „genfi polgárral” írták meg az ENCIKLOPÉDIA „Genf” címszavát. Rousseau többé nem rivalizálni akart a filozófusokkal, hanem felszámolni vágyta ama világot, melyben a filozófusok és drámaírók rivalizálása egyáltalán lehetséges.

Az európai nagyvárosok elmagányosodott embere azért megy színházba, hogy ott közönségként közösségre leljen: ennyiben érhető Voltaire és D'Alembert színházrajongása. Járjanak színházba Párizsba, írjanak színdarabokat a francia közönségnek – ezt maga Jean-Jacques Rousseau is megtette –, itt a színpad imaginárius bűnei helyettesíthetik a valóságos bűnök elkövetését, ám kis városokban, erényes köztársaságokban a színpadi látszat világa a valóságos erények végét jelenti. *„Azt képzeljük, hogy összegyűlünk a színházban, pedig ott különülünk el csak igazán: megfélemezünk barátainkról, szomszédainkról, rokonainkról, mesék kötik le érdeklődésünket, holtak balsorsát siratjuk, és kacagunk az élőkön.”* (333. o.) És kacagunk az erényen, ha az esetlen, és megtapsoljuk a bűnt, ha a nagyság látszata övezi. Az elsöben a legnagyobb Molière – a LEVÉL D'ALEMBERT-HEZ híres MIZANTRÓP-elemzésének pátoaszát személyes fájdalom hitelesíti: Rousseau az Alceste-et cserbenhagyó Philinte árulásaként élte meg Diderot választását – a morózus genfi polgár nyögös társasága helyett a párizsi szalonok felszínes szellemességének elfogadását; Alceste neveltségessé válásában önnön moráljának – vagy moralizáló pózának – kudarcát élte át. A nagyság és a bűn lehetséges asszociációjában viszont ama felháborodást érezte át, mely Tolsztoj Shakespeare-ellenességét is motíválta. *„Mit számít a bűn és az erény, feltéve, hogy sikerül a nagyság látszatát kelteni?... Csak a tudást, a szellemet, a merészséget csodáljuk; neked, ó, nyájas és szemérmes erény, nincs becsületed közöttünk. Milyen vakok is vagyunk e nagy felvilágosodásban! Esztelen ünneplésünk áldozatai, sohasem fogjuk hát megtanulni, mily megvetésre és utálásra méltó az az ember, aki az emberi nem kárára visszaél természetől való szellemével és tehetségével?”* (346–347. o.)

Nagy ellenérv az antik demokráciák színházszerepete: ám Athénban a színház nem szabadidős szórakozás, hanem közeleti kötelezettség volt: *„Ha a görögök megtúrték a színházat, csak azért, mert: nemzeti hagyományokat képviselte.”* (351. o.) A modern színház a nemzeti hagyományok legnagyobb rombolója: a tragédia tisztelni tanít a bűnt, a komédia megvetni az erényt, és *„minél tökéletesebb a tragédia, minél tetszetősebb a komédia, annál végzetesebben hat az erkölcsökre”* (uo.). A komédiában kinevetik a megcsalt férjet, a kijátszott öreg kérőt, győz a bűnös szerelem, a fiatalok szenvedélyének van igaza az agg atyák erkölcsi előítéletei ellenében – tehát megcsúfoltatik a patriarchális társadalom minden erénye, neveltségessé válik az ősz fej, melynek tiszteletén alapul minden tekintély, a cserfes feleség és a szemtelen szolgálólány kijátssza a ház urát; minden bűnt megbocsátó mosoly övez, minden hagyományos erényt gunyoros kacaj kísér. A legocsmányabb jellem, aki minden bűnök barátja, megdicsőül, míg minden vétkek vehemens ostromozója megszégyenül. Alceste késői viszonzválaszát Rousseau adja meg az alkalmazkodáshoz túl jól értő filozófus barátának: *„Ez a Philinte játssza az okos embert*

a darabban; egyike azon becsületes nagyvilági embereknek, kiknek az elvei sokban hasonlítanak a gazfickók elveire, a nyájas, mértéktudó embereknek, akik mindig úgy találják, hogy minden jól van, mert az az érdekük, hogy semmi se legyen jobb, akik mindig, mindenkivel elégedettek, mert nem törődnek senkivel, akik a megrakott asztal mellett azt hangoztatják, hogy a nép nem éhezik, akik tömölt erszénnyel a zsebükből méltatlankodnak amiatt, hogy egyesek a szegények érdekében szónokolnak..." (357. o.) A szociális indulat igazsága Rousseau-nál hitelesíteni tudja a legbornírtabb erkölcsprédikációkat is. Ám a D'ALEMBERT-LEVÉL fő motívuma nem a társadalmi egyenlőtlenség ostromozása, hanem a kultúrák keveredésének kárhoztatása; a színház, melyet Voltaire és D'Alembert importálni vágyik Genfbe, pusztá idegenségével és újdonságával is destruál – s mint láttuk, dramaturgiailag minél jobb, annál jobban. „Tévednek hát azok a honfitársaim, akik önmagában nem helytelenítik a színházat.” (376. o.)

A színház, pusztán azáltal, hogy „idegen dolgok megfigyelését, más szokások megismerését, új erkölcsök kialakítását” jelenti, végzetes a polgárok – ha nem is vagyoni, de életformabeli – egyenlőségén alapuló kis köztársaság számára. „Ha a nép romlott, úgy javára válik a színház, ha pedig jó, úgy ártalmára van.” (385. o.) Persze lehet egy nép olyannyira éretnyes, hogy még a színház sem tudja megrontani, ám ez a nép nem ismerheti a piacgazdaság erkölcsromboló hatásait, nem becsüli a magántulajdont, csak a harci virtust és a hazaszeretetet: „De ne áltassuk magunkat, Spárta nem születhetik újra a kereskedelem és a nyereségvágy kebelén. Ha ugyanazokat az elveket vallanók, semminemű kockázattal nem járna színházat létesíteni Genfben, mert ember s polgár be nem tenné oda a lábát.” (387. o.) Ám a kis falvak romlotlan lakossága ki van téve a romlott nagyvárosi fényt köreibbe elhozó színjátékok bomlasztó kísértésének: szégyellni fogja szokásait, melyek, mint láttuk, erkölcsöket alkotják, látván azok divatjamúlt jellegét; elfogadja a felvilágosodás előítéletellenes előítéleteit, holott ezen előítéletek jelentették azonosságtudatát, az uniformizált nagyvilági élet ellenében a meghitt melegség meglehet bornírt biztonságát. „Ha egy kicsiny faluban, amilyen a mienk, színházat létesítenek, egyéb elmaradhatatlan következmények mellett megváltoznak elveink, vagy ha úgy tetszik, előítéleteink és szokásaink.” (394. o.) Mint láttuk, mindenekelőtt a patriarchális élet kötöttségei lazulnak fel; a fiú fellázad atyja, a feleség a férj eleddig vitathatatlan tekintélye ellen. A bűnös város persze tapsol eme változások láttán, melyeket a falu felvilágosításának és haladásnak nevez. Mert mi az, ami veszendőbe megy a filozófus szemében? „Népi előítéletek!, vetik oda nekem. A belénk nevelt téveszmék ámitása! A szemérem természeti törvénye nem létezik, csupán a hatalomféltő társadalmi törvények koholmánya; így akarják biztosítani az atyák és családfők jogait, s némi rendet teremteni a családban. Miért kellene pironkodnunk természet adta szükségleteink miatt?” (404. o.) A következő passzusok mindenkit meggyőzhetnek arról, milyen hamis ama voltaire-i vád, mely szerint Rousseau a természethez való visszatérést prédikálta: „természetesnek” a LEVÉL D'ALEMBERT-HEZ a népi előítéleteket (405. o.), a nemzeti hagyományokat (399. o.), a szokásokban rögzült paraszti életformát (408. o.) nevezi, és távolról sem az emberi természet természet adta vágyainak felszabadítását, a szenvedélyek szabadságát – melyről különben szentimentális regényében oly szépen szól épp e filozófusi levél megírásával egy időben.

AZ ÚJ HÉLOISE a népdalos-kartáncos szüreti mulatságot teszi meg a romlott és bomlasztó kozmopolita magaskultúra ideális ellenkultúrájává, a LEVÉL D'ALEMBERT-HEZ az antikvitás katonás népünnepélyeit, katonai parádéit és az államvallásként funkcionáló kötelező kultuszok ceremóniáit. Ahogy a régi Róma erkölceit kevésbé veszélyeztették a gladiátorlátványok tényleges, mint a tragédiák szublimált szörnyűségei,

úgy a modern társadalmakban is az a legkevésbé destruktív az erkölcsökre, amely tevékenységet a legkevésbé érinthették a modernitás felszínes filantróp eszméi; a vérszomjas vadászatok és a borszomjas ivászatok legalább valamit megőriztek a régi kollektív erényekből, míg a színház és a szalon divatos kultúrfecseje teljesen idegen – vagy legalábbis annak kell lennie – egy erényes köztársaság szellemétől. „Így hát e tisztas és ártalmatlan intézmények [a vadász- és ivótársaságok, L. M.] mindazt egyesítik magukban, ami elősegítheti, hogy a község emberei barátokká, polgárokká, katonákká legyenek, tehát mindazt, ami egy szabad népnek a legjobban megfelel.” (428. o.) Persze a vad üzése is pótcselkvés, az igazi ellenség elfeledését, a haza ellenfelei ádáz gyűlöletének csökkenését kompenzálja. De legalább férfias foglalatosság, míg a színésznői elpuhult-elnőiesedett burzsoákból sohasem lesz igazi honpolgár. Ez utóbbi hamarabb válik az iskolakerülő, verekedő utcagyerekekből, mint a kifinomult kultúrájú kollégiumok elkényeztetett diákjaiból, akiknek semmire se szolgáló halott tudásanyagát mit sem ölel fel, ami a hazának valaha is szolgálatára lehetne. Az inasok „*verejtékezve, kifulladás, szakadt ruhában tértek hajlékukba; igazi vásott kölykök voltak, de e vásott kölykökből olyan férfiak lettek, kiknek szíve azért dobogott, hogy a hazát szolgálják, s a vére azért pezsgelt, hogy a hazáért ontásák. Adja Isten, hogy ugyanezt elmondhassuk egy napon e páváskodó, finnyás fiatalurakról is...*” (436. o.) Rousseau valóban már három évtizeddel a forradalom előtt készen állt a sans-culotte-mitológia legfontosabb elemeivel: az egyszerű nép idealizálásával, mely nem tudja, hogy mi a hazaszeretet, de teszi, amit tennie kell.

A reflektálatlan odaadás, a reflex-szukségyszerű azonosulás rítusait keresi Rousseau, nagyon is tudatosan szembeszállva a minden elkötelezettségünket a kritikus értelem fényében vizsgálni vágyó kortársaival. Robespierre híres-hírhedt floréal 18-i beszédében (A VALLÁSI ÉS ERKÖLCSI ESZMÉKNEK A KÖZTÁRSASÁGI ELVEKKEL VALÓ KAPCSOLATÁRÓL ÉS A NEMZETI ÜNNEPEKRŐL) azt a „*csodaszert*” kereste, „*amely a gondolkodás nehézkés segítsége nélkül készlet arra, hogy tegyük a jót és kerüljük a rosszat*” (ahogy Kleist is „*a tett előtti gondolkodás*” francia elvének elvetésében találta meg a német – katonai – azonosítástudatot). Mindhárman a teljes individuális önfeladást követelő, a kritikai távolságtartás lehetőségét a priori kizáró közösségi rítusok körében vélték megtalálni a XVII–XVIII. század kritikus individualizmusának szellemét végképp eltörölni tudó pre- vagy posztmodern mitológiát. Rousseau azokat az erkölcsnemesítő tragédiákat is elveti, melyek a köztársasági erény zsarnokgyilkos hőseit mutatják be: a jó példa utánzása is teret ad a kritikus reflexiónak, nem teszi „*szokássá az erényt*” (ez utóbbi fordulat Robespierre „*nemzeti nevelési tervzeteléből*” való). „*A tragédia zsarnokokat és hőseket tár elénk. Mit kezdünk velük? Hiú csodálatot ébresztenek bennünk a hatalom és a nagyság iránt... Kárpótol-e a színpadi erények meddő bámulata az egyszerű és szerény erényekért, amelyek a jó polgárt teszik?*” (439–440. o.) – Robespierre e téren „*toleránsabb*” volt: az „*erkölcsi cenzorok*” jóváhagyásával bemutatott „*hazafias, népnevelő*” darabok színrevitelét, mint például A HAZAFIAS CSALÁD, VENDÉE GAZ ÁRULÓI, VENDÉE MÁRTÍRJAI etc. elfogadta. Mint államférfi irányított „*magas*” kultúrát kívánt, s a spontán népi megmozdulásoktól még egy szüreti multság önfeledtsége erejéig is tartott.

Persze Rousseau-nál is nagyon irányított spontaneitásról van szó. AZ ÚJ HÉLOISE-beli szüret leírásakor nem győzi hangsúlyozni, hogy „*mindenki úgy érezte jól magát, hogy senki sem feledkezett meg magáról*”, s a D’ALEMBERT-LEVÉL népünnepélyei is gondos rendezői kezek nem is nagyon rejtett eszméi vezérlésének nyomát viselik. A boldog, önfeledt ünneplés állampolgári kötelesség, a népközösséggel való spontán azonosulás e közösség tagjaként való megmaradás előfeltétele, nem szabad választás tudatos ter-

méke. „A tiszta levegőn, a szabad ég alatt kell összegyűlnötök, ott kell átadjátok magatokat a boldogság édes érzésének” – mondja Rousseau „a boldog népek ünnepeiről”, szemben a színházak tisztátlan levegőjű, passzív befogadásra készített különtermeivel (450. o., az én kiemelésem, L. M.). Az ünnep itt a szubjektum és objektum azonosságának nagy német elvét előlegezi: szemlélő és szemlélt ugyanaz, a hazafias dalokat éneklő felvonuló tömeg. „De végül is mi lesz a tárgya e látványosságoknak? Mit fognak bemutatni? Semmit, ha úgy tetszik. Ahol az emberek szabadok, ott elég összecsendülniök, s máris jól érzik magukat. Allítatok fel a tér közepére egy virágokkal felékesített rudat, gyűjtsétek köréje a népet, és kész az ünnep. Ha többet akartok tenni, intézzétek úgy, hogy maguk a nézők legyenek a látványosság, hogy ők maguk legyenek a szereplők, és mindenki önmagát pillantsa meg, önmagát szeresse polgártársai-ban, mert így lesz a legtökéletesebb egység közöttük.” (Uo.) A nagy nemzeti ünnepeken hatalmas katonai kórusok szolgáltatják a háttérzenét: miként a régi Spártában, az öregek a régi dicsőségről énekelnek, az ifjak jelen harci tetteiket mesélik el dalban, a gyermekek szopránja a jövő hőstetteit előlegzi énekében, „s mindebből valamilyen harci szellem árad, méltó a szabad emberekhez, meg a hazaszeretet tükös varázsa...” (460–461. o.)

De ugyanezt a célt szolgálják a falusi ünnepek hagyományos népi táncaikkal, érzelmes – vagy akár frívól – népdalaikkal: a nép egységének érzületét erősítik, így „nem alakulnának ki pártok, mérséklődnek a túlzott egyenlőtlenség, s a nép inkább megmaradna alkotmányának szelleménél. Az így irányított bálók nem annyira a nyilvános látványosságokra hasonlítanak, mint inkább valamely nagy családi összejövetelre, s az öröm és a vigasság hozzásegítené a köztársaságot, hogy fennmaradjon, egyetértésben éljen és virágozzék” (456. o., az én kiemelésem – L. M.). Mind a nagy, mind a kis közösségek – különben egymást feltételező – egységét veszélyezteti az importkultúra szubverzív szelleme; mert meghonosítja a magánszórakozást, megalapozza a magánéleti elzárkózást, megtanít magánvéleményük hívságos védelmére, a közösségről való megfélemlkezés modern életérzésére: „Ha a magánérdekeknek valaha sikerül meghonosodni falaink között, előre látom minde szomorúkövetkezményeket.” (462. o.) Mi lehet a védelem eszköze? Elutasítás és elzárkózás, ami itt csak jámbor óhaj, mely arra „buzdítja a haza boldog ifjúságát, ne bánkódjék, ha elveszti azt a szórakozást, mely elveszejtené a hazát... Bárcsak mindig érezné, mennyivel többet ér a szilárd boldogság, mint a hiú élvezetek, melyek feldűlják! Bárcsak átadná utódainak az atyáitól kapott erényeket, a haza és a szabadság szeretetét!” (Uo.) Alkotmánytervezeteiben Rousseau az erkölcsprédikációk optativuszából a törvényhozó categoricus imperativusra vált át: az idegen kultúra elutasítása itt nem jámbor szándék, hanem napi politikai gyakorlat, az ország tökéletes gazdasági és politikai elzárkózása az üdvös végcél, mely (majdnem) minden eszközt szentesít.

„A nemzetet formálni a kormányzat képére”: ezzel a provokatív programmal kezdődik a KORZIKA SZÁMÁRA KÉSZÜLT ALKOTMÁNYTERVEZET.* Az eddigi bölcs törvényhozók a reálsan létező nemzetek számára keresték a lehető legjobb kormányformát; a törvényhozó Rousseau célja olyan alkotmányozó tevékenység, mely tökéletesen átalakítja a nemzet karakterét – a népet teszi tökéletessé, tökéletesen alkalmassá a tökéletes államforma befogadására. A TÁRSADALMI SZERZŐDÉS-ben e programnak terrorisztikus implikációi a legnyilvánvalóbbak (az emberi természetet újjáteremtő törvényhozó számára akadályt jelent az empirikus emberek távolról sem tökéletes természete); a korzikai alkotmánytervezet abból indul ki, hogy a kormányzat képére formálódó nép

* OEUVRÉS COMPLÈTES, ÉCRITS POLITIQUES III. k. 900–950. o.

elleve nem egy nagy kereskedőnemzet, tehát nem kell túl sokat farigcsálni rajta – idealiter elég az eddigi elzárkózás fenntartása, a különbözőség öntudatos vállalása, az elmaradottság erényként való megélése, míg az 1772-es lengyel alkotmánytervezet már a nemzeti tradíciók elsődlegességét hangsúlyozza, és ezen hagyományok alapján alakítja ki a kormányzat képét.

A paraszti életforma nem idilli (mint a rokokó pásztorjátékban), hanem idealizált leírása leitmotívja a HEGYEBŐL ÍRT LEVELEK-nek csakúgy, mint AZ ÚJ HÉLOISE szélpelgő leveleinek. Programatikus politikai ideálként azonban először a KORZIKAI ALKOTMÁNYTERVEZET-ben jelenik meg az európai életforma pozitív ellenpéldájaként: „A paraszti élet egyenlősége, egyszerűsége mindazok számára vonzó, akik nem ismernek más életformákat, melyek kísértést jelenthetnének, hogy változtassanak egyhangú életükön. A paraszti létben gyökerezik az a megelégedettség, mely könnyen kezelhető polgárokká teszi az embereket, innen származik az a mély hazaszeretet, mely a hon alkotmányához láncolja a honpolgárokat.” (905. o.) Nagy előnye a paraszti létnek a fizikai készségek kifejlesztése és a kritikus szellemiség ki nem fejlesztése, azaz mindaz, ami a keménykötésű és engedelmes katonasájtja: „A földművelés békétűrő és robusztus természetű embereket formál, olyanokat, akik ahhoz kellene, hogy jó katonák legyenek.” (Uo.) A kereskedőállamok nem tekinthetik ellenségüknek szomszédaikat, mert vásárolni akarnak tőlük, és még inkább eladni nekik: ezek gazdagok lehetnek, de szabadok soha, mert mindig másoktól függenek mint vevők vagy eladók. Egyedül az önálló agrárország képes a teljes függetlenségre: ennek nincs szüksége baráti szomszéd államokra; igaz, gazdasági riválisokat sem lát szomszédaiban. „A kereskedelem gazdagságot termel, ám egyedül a földművelés biztosítja a szabadságot.” (906. o.) A paraszt munkaeszköze egyúttal fegyver is – földje védelmében mindazt megtanulta, amit a milícia tagjaként az ország védelmében tudnia szükséges; a kereskedő kiképzésre vagy még inkább zsoldosokra szorul, akik kiszolgálják, és akiknek kiszolgáltatottja lesz. (Az ezzel éppen ellentétes értékrendszert lásd B. Constant A RÉGIEK ÉS A MODERNEK SZABADSÁGÁNAK ÖSSZEVETÉSE – Holmi, 1991/2. – című művében.) Még a mezőgazdasági munkák termelékenysége is másodlagos az állampolgárok morális megrendszabályozásához képest: igaz, hogy a magántulajdonban lévő föld nagyobb hozamot jelent, de az állami tulajdon elsődlegessége biztosítja a közösségi értékek érvényesülését. „Többet ér, ha a föld egy kissé kevesebbet termel, ha a lakosság ezáltal nagyobb rendben él.” (924. o.) – „Egyszóval azt akarom, hogy az állam tulajdona olyan nagy és erős legyen, a polgárok tulajdona meg olyan kicsi és gyenge, milyen csak lehetséges.” (931. o.)

Az ország nem tűri meg a fináncokat, a fényűzést: „Óvakodjunk attól, hogy pénzügyi tőkénket növeljük morális tőkénk rovására” (933. o.). Korzika szerencsére sziget: izolációjához még akasztófát sem kell állítani a határra, elég az elszigeteltséghez az ország elhagyásának megnehezítése, esetleg lehetetlenné tévése. A nagyvilágból visszatérő világpolgár csak bornírtnak láthatja hazája hagyományos szabadságát, ezért aki több mint három évre elhagyja a honi földet, lélekben úgyis elszakadt annak szent szokásaitól, tehát jobb, ha jogilag is megszűnik korzikai állampolgárnak lenni. (941. o.)

A Korzika számára készült alkotmánytervezetben nem sok szó esik a vallásról, e mű inkább a POLITIKAI GAZDASÁGTAN című ENCIKLOPÉDIA-cikk gazdasági restriktív programjának és „az erényt uralkodóvá tevő” absztrakt-aszkéta elveknek gyakorlati alkalmazási kísérlete. A Lengyelország számára készült tervezet – teljes címén CONSIDÉRATIONS SUR LE GOUVERNEMENT DE POLOGNE ET SUR SA RÉFORMATION PROJÉTÉE*

* OEUVRES COMPLÈTES. III. k. 951–1041. o.

– már merészebb vállalkozás: magának a TÁRSADALMI SZERZŐDÉS-nek az alkalmazási kísérlete, még hozzá a kortársak körében a legtöbb vitát kiváltó utolsó fejezet, AZ ÁLLAMPOLGÁRI HITVALLÁSRÓL elveinek applikációja. „Minden nagy törvényhozó – kezdi fejtegetéseit Rousseau – azon eszközöket kereste, melyekkel a legjobban lehet a polgárokat a Hazához láncolni és egymással összefűzni, és ezen eszközöket a sajátos szokásokban és vallási ceremóniákban találták meg, melyek számukra kizárólagos és nemzeti jellegűek voltak – lásd erről a TÁRSADALMI SZERZŐDÉS végét – valamint azokban a hadijátékokban, melyek erejüket, büszkeségüket, öntudatukat növelték, azon látványosságokban, melyek nemzeti nagyságukat idézték, az ősök hőstetteinek históriáját, a nemzet balsorsát és erényeit, győzelmeit és vereségeit, melyek megrázták a polgárok lelkét, szívüket heves érzelmekkel töltötték el, és oly erővel kötötték őket e Honhoz, hogy szüntelenül csak vele foglalkoztak.” (958. o.) A LETTRES ÉCRITES DE LA MONTAGNE híres-hírhedt passzusa szerint ez a nemzeti vallás nem lehet a keresztény vallás, mert ez utóbbi egyetemes emberszeretete kizárja ama kizárólagos szellemet, mely az igazi hazaszeretet sajátja: „A kereszténység elveit tekintve univerzalisztikus vallás, amely nem ismeri a kizárólagosság szellemét, semmilyen lokális elvet; nem ismer el semmit, ami inkább megfelelne az egyik nemzetnek, mint a másiknak. Az ő Istensége minden embert egyforma szeretettel ölel keblére, karitása nem ismerhet különbségeket, határokat, melyek elválasztják a nemzeteket; a kereszténység minden embert testvérnek tekint... Az Evangélium szelleme az egész emberi nem szeretetét tanítja.” (I. m. 704. o.) Lengyelország államvallása pedig már a nevében is egyetemességet jelentő katolicizmus: Rousseau nagy *trouvaillé*-a – melyet az egész újkorú lengyel történelem igazol – a katolikus vallás lengyel nemzeti vallássá tévése; a protestáns Poroszország és a pravoszláv Oroszország közti lengyel *principium individuationis* megtalálása a katolicizmusban. Ám államvallásról van szó, vállalni kell azon keresztényietlen elveket, melyeket a LEVÉL A HEGYEKBŐL proklamál: „A nemzeti vallások hasznosak az állam számára, mint alkotmányuk szerves részei, de károsak az emberi nem számára; a kereszténység, ellenkezőleg, mivel az embereket igazságosságra, mérsékletre, békeszeretetre tanítja, előnyös az emberi nem egyetemességére nézve, de lankasztja a politikai elkötelezettségek hevéit, komplikálja az állam működését, meggyengíti a politikai közösségek morális összetartó erejét; idegen és zavaró test marad a nemzet testében.” (Uo. 705. o.) – Az államvallássá, nemzeti intézménnyé tett katolicizmusnak le kell mondania a nyugati kereszténység nagy vívmányáról, a világi hatalommal szembeni erkölcsi ellenhatalom szerepéről; harcolva az orosz pravoszlávizmus ellen, lényegében el kell fogadni annak szervilis szellemét, a nemzeti egység nevében a nemzetállamot kritikátlanul kiszolgáló politikáját. Rousseau szép programja – „Cselekedjete oly módon, hogy egyetlen lengyel se válhasson orosz, és én felelek érte, hogy Oroszország sohasem lesz képes leigázni Lengyelországot” (960. o.) – csak egyén és közössége olyan keleties kötődésével volt valóra váltható, mely éppen megőrzött lengyeliségében tette „orosz” (a nyugat-európai fejlődéstől szellemében is elszakadó nemzet) Lengyelországot.

Európában az egységesülés tendenciája tapasztalható: „Ma már nincsenek többé franciák, németek, spanyolok, s bármint mondjanak is, még angolok sem, már csak európaiak vannak. Mindenütt ugyanazok az izlések, ugyanazok a szenvedélyek, egyazon erkölcsök, melyek egyáltalán nem viselnek nemzeti arculatot, nincs köztük sajátos nemzeti intézmény.” (Uo.)

A pénz- és áruviszonyok univerzálissá válása tette ilyen uniformizálttá Európa nemzeteit: a piac nem ismer nemzeti határokat, nemzeti sajátosságokat. Tehát amely nemzet sajátos arculatra vágyik nemzeti függetlensége biztosítékaként, nem ismerheti el a világpiac játékszabályait, a pénz nemzetek fölötti uralmát. Országát ki kell kapcsolnia a mindent és mindenkit árunak tekintő Európa áruforgalmából; ennek a népnek nem

szabad megismernie más népek kényelmes életformáját, szentként kell tisztelnie az Európától elválasztó szokásait, az elmaradottságot fenntartó nemzeti hagyományait. „A nemzeti intézmények formálják a nép szellemiségét, jellemét, izlését és erkölceit; ezek teszik egy bizonyos és nem valamely más nemzeté, ezek inspirálják ama tüzes hazaszeretetet, mely a kitéphetetlen szokásokon nyugszik, e szokások biztosítják, hogy más népeknél meghaljon az unalomtól olyan gyönyörök kebelén is, melyektől hazájában meg vagyon fosztva.” (Uo.)

A lengyeleknek hazájuk bűneit is imádniok kell, csodálniok a másutt talán nevetésesnek tűnő szokásokat; kétely és kritika nem fogalmazódhat meg a nemzeti hagyományok, a szakralizált szokások kapcsán: „A hazaszeretet révén a törvényhozók még a rossz törvényekkel is jó polgárokat teremtenek, mivel a hazaszeretet minden hozzá kapcsolódó erényt a lehető legmagasabb hőfokra hevít. E rendszer révén a lengyeleknek igen nagy véleményrel kell lenniük önmagukról és hazájukról, és ezt a véleményt sohasem találhatják hamisnak.” (961. o.) Hamisnak csak azt az értékrendszert találhatják, mely az egyéni boldogulás vágyát a közjó elé helyezi; mely a magánboldogságot fontosabbnak véli a haza üdvénél. „A hazafias erények állandó egzaltációja oda hat, hogy a polgárok szünet nélkül a hazával foglalatostkodnak, hogy a haza üdvét tekintik mindenekelőtt, hogy szünet nélkül a hazára függesztik tekintetüket. Ekképpen, bevallom, kevesebb módjuk és idejük lesz meggazdagodni, de ki sem alakul bennük a vágy és a szükséglet a meggazdagodásra: szívük más boldogságot tanult, mint ami vagyonnal elérhető...” (962. o.) A kizárólag a köz üdvével foglalatostkodó honpolgár alternatívája az önző burzsoá erkölce, melyet szülővárosa polgárainál ostorozott Jean-Jacques: „Ti kereskedők, mesteremberek vagytok, ti csupán burzsoák vagytok, akik szüntelen magánérdekekkel foglalatostkodnak, akiket a munkájuk, a forgalmuk, a nyereségük köt le; olyan emberek, akik számára maga a szabadság is csupán eszköz, hogy akadály nélkül gyarapodhassanak és biztonságban birtokolhassanak.” (LETTRES ÉCRITES DE LA MONTAGNE, i. m. III. k. 881. o.) Benjamin Constant épp e szabadságfelfogást üdvözölte, mint a modernitás diadalát; ettől a diadalmas modernitástól, „elkorcsosító” (uo.) szabadságesszménytől kívánta Rousseau megóvni azon kis és elmaradott nemzeteket, melyeket megüszttelt azzal, hogy törvényhozójuk legyen.

A régi szokások megtartó ereje hatalmas, de itt sem lehet teljesen a spontaneitásra hagyatkozni: a Nyugat csábító civilizációja éppúgy rombolja e tiszteletre méltó tradíciókat, mint a Kelet hódító hadserege. Tudatos törvényhozói munkával kell megteremteni a nemzeti szokások erkölcsöknél és törvényeknél is szilárdabb bástyáját, mely ellenállni képes a „fogyasztói társadalom” hívságos haladásának csakúgy, mint a cári hadsereg gerincroppantó nyomásának. „Fönn kell tartani vagy vissza kell állítani a régi szokásokat, és új szokásokat kell bevezetni, melyek sajátlagosan lengyelek. Ezen szokások, még ha önmagukban közömbösek vagy akár rosszak is bizonyos vonatkozásban, mindig azzal az előnnyel bírnak, hogy a lengyeleket hazájuk iránti érzelmeikben megerősítik, és természetes utálkozással töltik el őket az idegenekkel való keveredéssel szemben.” (962. o.) Az idegen viseletet, az idegen nyelveket ki kell tiltani a királyi udvarból: ha a polgárok az udvarban a nemzeti erkölcsök kozmopolita megvetését látják, miként tisztelhetnék kis köreikben a nemzeti hagyományok kevésbé ragyogó megnyilvánulásait?

„Nem lehet ember, csak egészen lengyel!” A nemzeti nagyság fényét közrendiek számára is biztosítani kell: a nagy nemzeti ünnepek ragyogása a legalacsonyabb hajlék ablakán is be kell világítson. „Sok közösségi játék kell, ahol a jó haza-anya örömmel láthatja gyermekei játszadozását. A hazának sokat kell foglalkoznia gyermekeivel, hogy azok mindig vele foglalatostkodjanak. Meg kell szüntetni, magában az Udvarban is, más királyi udvarok szokásos

szórakozásait, a kártyajátékokat, a színházakat, a komédiákat, az operát; mindent, ami elnöbösíti a férfiakat, mindent, ami szétszórja, elszigeteli az embereket; mindazt, ami segít kötelezettségei elfelejtésében; és segíteni kell mindazt, ami lehetővé teszi, hogy mindenütt jól érezzék magukat, ahol jól szórakoznak; olyan játékokat, ünnepeket kell kitalálni, melyek kizárólag erre a nemzetre jellemzők, melyek minden mástól megkülönböztetik. Lengyelországban többet kell játszani, szórakozni, mint más országokban, de máshogy, mint másutt. Meg kell fordítani a kárhozatos közmondást, s minden lengyelnek teljes szívéből ezt kell mondania: *ubi patria, ibi bene.*" (1963. o.; azaz „ahol a hazám, ott jó nekem”; az eredeti közmondás: *ubi bene, ibi patria*, azaz „ahol jól vagyok, ott a hazám”).

A következő fejezet a francia felvilágosodás fő témájáról, a nevelésről szól – megelőzve a három rend és az alkotmány kérdésének tárgyalását! –, ám mint már az előzőkből is kitűnhet, merőben más szellemben, mint a „*merj a magad értelmére támaszkodni!*” maximája, mint a felvilágosodás kritikai racionalista nevelésfilozófiája. „*A nevelés az, aminek nemzeti formát kell adni, mert ez ad nemzeti formát a lelkeknek, oly mértékben kell befolyásolnia a gyermekek világvépiét és ízlését, hogy hazafiak legyenek hajlamaik, szenvedélyeik és szükségleteik minden megnyilvánulásában. Egy gyermek, amint a világra nyitja szemét, a hazát kell hogy megpillantsa, és halála pillanatáig nem láthat mást maga előtt, mint hazáját. Minden igaz közlérsasági az anyatejvel szívja magába a haza szeretetét...*” (1966. o.)

Ennek a nemzeti nevelésnek semmi köze nem lehet az Európában általánossá vált klasszika-filológiai és természettudományos képzéshez: a közösséghez való tartozás szellemét kell elsajátítani, s nem a mindenütt, következésképpen sehol sem otthonos halott tudásanyagot. „*Egy francia, egy angol, egy spanyol, egy olasz, de még egy orosz is, többé-kevésbé ugyanaz az ember: a kollégiumból egyforma készségekkel kerülnek ki, melyek a szabadságra, azaz a szolgálásra teszik alkalmassá őket. Húszéves korára egy lengyel nem lehet más ember: neki teljes egészében lengyelnek kell lennie.*” (1967. o.) Nem a világirodalmat kell megtanulnia, hanem hazája népdalait; nem a nagyvilág termékeit kell megismernie, hanem amit a honi háziipar előállít; hazája minden kis községét, megyéjét, bekötőútját ismernie kell, a távoli tájak földrajzának ismerete csupán a szellem fényűzése; a haza történelmét, annak minden mozzanatát tudnia kell, holt népek halott dicsősége nem általánosan kötelező tananyag; minden hazai törvény ismerete kötelező, a római jogról nem muszáj tudnia. „*Nem lehetséges egész Lengyelországban egyetlen dicső tett vagy jeles ember, aminek vagy akinek emlékezetét ne fújnák azonnal: ebből is megítélhetik, hogy ezek nem azok a közönséges tanulmányok, melyekkel a papok és a külföldi tudósok tömik diákjaik fejét.*” (Uo.) Az igazi közösségi nevelésben a magánszféra kialakulásának megakadályozása a legfőbb feladat: „*Egyáltalán nem szabad megengedni, hogy a gyermekek elszigetelten, a saját fantáziájuk szerint játsszanak, mindig csak együtt és nyilvánosság előtt, mindig közös cél kell a szemük előtt lebegjen, mely mindnyájukat lelkesedéssel tölti el, és a nemes versengés vágyával.*” (1968. o.) A kollektív eufóriák – még ha tárgyak kevésbé fennkölt is, mint például a sport – elősegítik a nemzeti összetartozás nagy érzésének kialakítását; a magántudósi tevékenység, a könyvtárak és a dolgozószobák zárt és áporodott légköre fölösleges, tehát káros a közoktatásban: nem a fej, hanem a szív formálása a fő feladat: „*A hazafias lelkesedés szellemében irányítsátok a nevelés minden mozzanatát, formáljátok ekképp a lengyelek szokásait, erkölceit, életformáját; így alakíthatjátok ki ama kovászt, mely megvéd a romboló maximák, korrumpáló intézmények befolyásától, megóv azon egoista filozófiától, mely hirdeti a hon-szeretetet, miközben megöli azt.*” (1969. o.)

A Lengyelország számára készített alkotmányban a gazdasági rendszer az erkölcsi rendnek inkább felépítménye, mintsem alapja: ugyanazon témák variánsát találjuk

itt, csupán a pénz és a piac helyettesíti a művészetek és a tudományok erkölcs- és nemzetellenes áfiumát, de a másság megvetésének és az elzárkózásnak a categoricus imperativusa nem kevésbé kérlelhetetlen: „*Ha csupán virágzó, híres, félelmeles nép akartok lenni, melyet csodálnak Európa népei, miközben félnék tőle, megvan a példa, melyet utánoznotok kell. Műveljétek a tudományokat, a szépművészeteket, fejlesszétek kereskedelmeteket, iparotokat, legyenek reguláris csapataitok és épített erődítményeitek, fényes Akadémiátok és jó pénzügyi politikátok, mely a pénzforgalom növelésével foglalatoshodik, hogy az egész lakosságnak ne legyen más gondja, mint pénze megsokszorozása, mely függőségben tartja; emeljétek a fizikai és a szellemi fényezés színvonalát. Ily módon alkothattok egy pénzsóvár, irigy, ambiciózus és szolgálékű népet – amilyen Európa többi népe...*” (SYSTEME ECONOMIQUE. 1003. o.) Ám a másságot megvető, a pénz- és a piaci viszonyok kialakulását megelőző politika alternatívája is készen áll Lengyelország számára, ha nem utolérni akarja a bűnös Nyugatot, hanem elkerülni annak a nemzeti szellem szempontjából szubverzív fejlődési formáit: ami Európából elmaradottságnak látszik, az igazi erény; ami Franciaországból bornírtságnak tűnik, az igazi függetlenség; ami a szabadságból csak a gazdasági szabad versenyt értékelő Anglia számára gazdasági csőd, az az igazi erkölcsi felvirágzás. „*Am ha egy szabad nemzetet szeretnétek alkotni, mely bölcsen nem fél senkitől, és nincs szüksége senkire, mely megelégszik önmagával, és ettől lesz boldog, akkor egész más módszert kell választanotok: fönnt kell tartani és vissza kell állítani a régi erkölcsöket, a romlatlan szellemiséget, az egészséges ízlést, a katonai szellem harciasságát, ám hódító ambíciók nélkül; önzetlen, magánérdeket nem ismerő lelkületet kell kialakítanotok; a népet kizárólag a mezőgazdasági és a hasznos háziipari tevékenységre kell szorítanotok; a pénzt megvetendő dologgá kell tennetek – ha már nem tudjátok teljesen feleslegessé tenni...*” (1004. o.) A hőroszairól ismert Görögország nem ismerte a pénzügyek kifejezést; amint megismerte, nem voltak többé hőroszai. A lengyel, ha hősi és nem kereskedő nemzet akar lenni, „*jobb, ha a pénzügyeket a többi népre hagyja*”: ez igen könnyű, hisz Lengyelországnak gabonája van, amire minden népnek szüksége van, míg az érte kapott aranyra egyetlen lengyelnek sincs szüksége (1005. o.). „*Azt mondják, a kapucinusok népét akarom csinálni a lengyelekből, de erre azt válaszolom, hogy ez francia logika, mely érvelés helyett szellemeskedik.*” (1007. o.) Ezt a frivol szellemiséget kell távol tartani a nemzettől, mert ez veszedelmesebb, mint a cári hadsereg nyers erőszakhatalma: az utóbbi csak a testet képes elpusztítani, ám az előbbi a lelket mérgezi meg.

A pénzforgalom kikapcsolódásának kemény következményei vannak, ha „*az elnőiesedett filozófia*” álláspontjáról nézzük: a robot, a kétkezi munkával való közszolgálat természetesebbnek számít, mint az adófizetés (1009. o.) Ez nemcsak Lengyelország feudális status quójához való alkalmazkodás Rousseau gondolatmenetében: már a TÁRSADALMI SZERZŐDÉS is a citoyen-szabadság végének tekintette, „*ha a polgárok inkább az erszényükkel, mint a karjukkal szolgálnak*”, mint például „*a magát szabadnak tekintő Angliában*”. – „*Szabad emberek nem lehetnek pénztárcáik rabszolgái*” (1010. o.) – mondja Jean-Jacques a lengyeleknek: a hazai nemességnek való alávetttség kisebb rossz, mint az idegen tóktétől való függőség.